

کتابخانه رضا

حسین رفیعی

کتابخانه رضا در شهر رامپور^۱ از کتابخانه‌های معتبر و پرارزش هندوستان و کهنترین کتابخانه باارزش شیعیان در این منطقه است که ارزش و قدمت آن حتی از کتابخانه معروف خدابخش در پتنه (مرکز ایالت بیهار) نیز بیشتر است.

موجودی کتابخانه

موجودی این کتابخانه در حال حاضر بیش از شصت هزار کتاب چاپی، حدود پانزده هزار نسخه خطی (۱۲۸۰۸ نسخه خطی اسلامی: ۵۸۶۸ نسخه عربی، ۵۰۶۰ نسخه فارسی، ۱۰۰ نسخه ترکی و پشتو و ۱۷۸۰ نسخه اردو) و حدود یک هزار اثر بدیع نقاشی هنرمندان ایرانی و هندی است.

تاریخچه کتابخانه

در حقیقت جمع‌آوری کتابهای کتابخانه رضا، که در گذشته، «کتابخانه ریاست رامپور» و «کتابخانه دولت رامپور» خوانده می‌شد، از زمان حکومت حکمرانان روهیله در شمال و نوابان رامپور آغاز شده است. در هفده اکتبر ۱۷۷۴، پس از مذاکرات شجاع‌الدوله و انگلیسیها، نواب فیصل‌الله خان حاکم منطقه مستقل رامپور شد. وی را می‌توان بانی اولیه کتابخانه دانست. با توجه او، کتابهای زیادی در موضوعهای مختلف از نواحی دیگر جمع‌آوری و به رامپور آورده شد.

در زمان نوابی احمدعلی خان، فرزند وی، در تاریخ ۲۹ نوامبر ۱۷۹۴، این کتابخانه رسماً شروع به فعالیت کرد. وی یکی از اساتید متون عربی، فارسی و پشتو را به نام یوسف علی محوی که اصلاً افغانی بود، مسئول تنظیم کتابخانه کرد. احمدعلی خان، همچون اکبرشاه که کتابهای زیادی را از سانسکریت و زبانهای

هندی به فارسی ترجمه کرد، این عمل را هنگام ترجمه کتابها به زبان اردو انجام داد؛ از آن جمله، ترجمه رامایان از آخوندزاده و دو نسخه قصه رام و سیتاست که در حال حاضر این ترجمه‌ها در کتابخانه موجود است.

در ۲۶ جولای ۱۸۴۰، نواب احمدعلی خان فوت کرد، و از آن‌جا که وی فرزند پسر نداشت، از طرف انگلیسیها، پسر برادر وی، محمد سعیدخان، حاکم رامپور شد. وی آگاه به دانش روز بود و با مدیریتی که داشت کتابخانه را به بهترین وجه سرپرستی کرد. در زمان وی کتابخانه شهرت یافت و محققین از نقاط دور برای استفاده از کتابها به این کتابخانه و رامپور می‌آمدند. در این ایام انگلیسیها، تعدادی از کتابهای کتابخانه را به یغما برده و خارج کردند؛ به طور مثال، در سال ۱۸۴۸م «ریلی سن» مسئول منطقه آگره به رامپور آمد و کتابهای بسیاری را با خود برد. در زمان محمدسعیدخان از هنرمندان خطاط و نقاش برای تزئین نسخه‌های خطی دعوت به عمل آمد و از آنان در این زمینه استفاده شد. همچنین وی جهت تهیه فهرست و تنظیم کتابها از منشی امیراحمد مینائی و مولوی محمدعلی خان استفاده کرد و آنان را به خدمت گرفت.

اول آوریل ۱۸۵۵، نواب محمد سعیدخان درگذشت و یوسف علی خان نواب رامپور شد. در این زمان شورش علیه انگلیسیها شدت گرفت، اما محیط آرام رامپور باعث جلب عده زیادی از علمای نقاط گوناگون به این ناحیه شد، که بر رونق کتابخانه افزوده شد.

پس از مرگ یوسف علی خان در ۲۱ آوریل ۱۸۶۵، کلبعلی خان جانشین وی شد. قسمت اعظم نسخه‌های خطی کتابخانه مربوط به این زمان است. وی افراد زیادی را برای خرید کتاب به اطراف و اکناف و حتی خارج از هندوستان فرستاد. در ۲۳ مارس ۱۸۸۷، کلبعلی خان فوت کرد و پسرش مشتاق علی خان حاکم رامپور شد. وی چون بیمار بود، حکومت

۱. رامپور از شهرهای قدیمی واقع در ایالت اتارپرادش کشور هندوستان است. در حال حاضر جمعیتی در حدود نهمصد هزار نفر دارد که هشتاد درصد این جمعیت مسلمان بوده و بالغ بر ۲۵۰۰ نفر آنان شیعه هستند. این شهر تا قبل از استقلال هندوستان، مرکز حکومت حکمرانان (نوابان) شیعه بوده است.

در این سال حکومت اتارپرادش و کمیته کتابخانه تصمیم گرفت که کتابخانه را به نام «رضا» مشخص و اعلام کند. همان طور که قبلاً اشارت رفت، پیش از این، کتابخانه به نامهای «کتابخانه ریاست رامپور» و «کتابخانه دولت رامپور» مشهور و شناخته می شد.^۱

در ششم مارس ۱۹۶۶، نواب رضا علی خان فوت کرد و پسرش نواب مرتضی علی خان به عنوان ریاست کمیته کتابخانه انتخاب شد. در این زمان مشخص گردید که از این به بعد فرماندار ایالت اتارپرادش به عنوان رئیس کمیته کتابخانه تعیین می شود.

پس از فوت نواب مرتضی علی خان در هفده فوریه ۱۹۸۴، حضور فردی از خاندان نوابهای رامپور صرفاً به عنوان یک عضو کمیته کتابخانه بوده است، که در این زمان کاظم علی خان، پسر مرحوم ذولفقار علی خان، جزو هیئت کمیته مذکور است. اعضای شاخص هیئت کنونی سرپرستی کتابخانه عبارت اند از: آقای مولی لعل وار، فرماندار ایالت اتارپرادش، دکتر نذیر احمد، کاظم علی خان، خانم نوربیگم زمانی، اکبر علی عرشی زاده، وقارالحسن صدیقی.

ساختمان و وضعیت عمومی کتابخانه

این کتابخانه از همان ابتدا در بخشی از کاخ اختصاصی نواب رامپور واقع در مرکز شهر شکل گرفت. در سال ۱۸۹۲م ساختمان جدید و مستقلی برای کتابخانه در همان کاخ به نام «خورشید منزل» در نظر گرفته شد و کتابها در ۳۱ مارس ۱۸۹۲ به آن منتقل شد و رسماً گشایش یافت. در ژوئن ۱۹۵۲ کتابخانه به ساختمانی دیگر در همان محل به نام «حامد منزل» انتقال یافت، که از آن تاریخ تا کنون کتابخانه در آن جا استقرار یافته است. در زمان ریاست نواب مرتضی علی خان، زمینی به نام «رنگ محل»، به این کتابخانه ملحق گردید و ساختمانی در آن بنا گردید که از آن به عنوان مهمانسرا استفاده می شود. کتابهای این کتابخانه در دو انبار و ده اتاق نگهداری می شود.

۱. به همین دلیل، در بعضی از منابع، مؤسس این کتابخانه را همین شخص (سرکار بهادرخان نواب رضا علی خان) نوشته اند، که درست نیست، بلکه این کتابخانه از همان تاریخ یاد شده به نام ایشان شناخته می شود.

بریتانیا، جنرال اعظم الدین خان را مأمور منطقه کرد. وی در سال ۱۸۹۱م در رامپور به قتل رسید و به جای وی میجر (سرگرد) اچ. آر. دیمنت به این سمت مأمور گشت. وی کمیته جدیدی برای کتابخانه تعیین کرد. در سال ۱۸۹۶م، ریاست کنسولی منطقه به پایان رسید و نواب حامد علی خان به حکومت رامپور رسید. حامد علی خان توجه خاصی به کتابخانه داشت و بخش جدیدی به نام «شعبه کتب شیعه» در کتابخانه ایجاد و کتابهای زیادی را از ایران جمع آوری کرد. وی حکیم اجمل خان را به عنوان ناظر و ناظم کتابخانه انتخاب کرد. او اکثر کتابها را مطالعه و بررسی کرد، و به مرمت کتابها پرداخت و برخی را دوباره استنساخ کرد. اوج ترقی کتابخانه در این دوره است. حکیم اجمل خان در ماه مه ۱۹۰۲، فهرست نسخه های عربی، مشتمل بر ۷۱۹ صفحه را تهیه کرد. همچنین در این زمان دوازده هزار جلد کتاب فهرست گردید. در این فهرست مشخصات ۳۲۷ نسخه خطی عربی، ۵۲۳ نسخه خطی فارسی و تعداد ۸۳ نسخه منحصر به فرد درج شده است. حافظ احمد علی خان شوق نیز کار حکیم اجمل خان را ادامه داد و جلد دوم و سوم فهرست کتابهای عربی را در سال ۱۹۲۸م به پایان رساند.

در سی ام ژوئن ۱۹۳۰، نواب حامد علی خان درگذشت و نواب رضاعلی خان جانشین وی شد. در این دوره، که اوج مبارزات سیاسی و انقلابی بود، وی بخش سیاسی را در کتابخانه تأسیس کرد. نواب رضا علی خان ابتدا علامه نجم الغنی خان را به عنوان ناظر و ناظم کتابخانه تعیین کرد، و پس از چندی کتابدار مشهور کتابخانه خدابخش پتنه و کتابخانه ملی کلکته، آقای جی. ا. جیب را به عنوان مسئول کتابخانه برگزید. در سال ۱۹۳۲م مولانا امتیاز علی خان عرشی به عنوان مدیر کتابخانه انتخاب گردید. وی برای تهیه فهرست کتابها تلاش زیادی کرد، که تهیه فهرست نسخه های خطی فارسی از اقدامات ایشان است. در سال ۱۹۴۷م هند استقلال خود را به دست آورد و ریاست حکومت رامپور تحت کنترل دولت مرکزی درآمد و نظارت کتابخانه نیز عملاً در اختیار دولت قرار گرفت.

در دوم ژوئن ۱۹۵۲، با حمایت نواب رضا علی خان و حکومت ایالت اتارپرادش، کمیته اداره کتابخانه مشخص گردید و رضا علی خان به عنوان ریاست این کمیته انتخاب شد.

متأسفانه عمارت کتابخانه و کتابهای آن در وضعیت مطلوبی به سر نمی‌برند. سقف اتاقها در برخی نقاط ریخته و با توجه به رطوبت هوا، وسایل تهویه مناسب در کتابخانه وجود ندارد. واقع بودن کتابخانه در مرکز شهر و در معرض آلودگی هوا و تغییرات دمای هوا که اکثر اوقات سال هوا گرم و چند ماهی نیز سرد است، برای محافظت از کتابها، به ویژه نسخه‌های خطی، محیط مناسبی نیست.

برخی از کتابها در قفسه‌های آهنی و در معرض گرد و غبار و هوای مرطوب قرار دارند. تعدادی از پنجره‌ها شکسته و پرندگان به راحتی در رفت و آمد هستند و خسارات ناشی از فضولات آنها بر کتابها، به آلودگیها افزوده است. در سالهای اخیر تلاشهایی برای بهبود وضعیت کتابخانه و کتابهای آن انجام شده و برای محافظت کتابهای خطی از سیستمهای جدید و مواد شیمیایی مخصوص استفاده شده که بیش از سه هزار نسخه خطی را بدین شکل محافظت کرده‌اند، اما هنوز کتابهای زیادی در معرض تهدید و از میان رفتن هستند و این مقدار مراقبت کافی نیست.

نفایس کتابخانه

کتابخانه رضا با داشتن پانزده هزار نسخه خطی، در موضوعهای مختلف علم و ادب، به زبانهای فارسی، عربی، ترکی، پشتو و اردو یکی از کتابخانه‌های معتبر جهان اسلام به شمار می‌رود. در میان این نسخه‌ها کتابهای نادرالوجود و نسخه‌های منحصر به فرد فراوانی به چشم می‌خورد. سرآمد این نسخه‌ها سه قرآنی است که مربوط به قرون اولیه ظهور اسلام، یعنی قرن هفتم و هشتم میلادی است که منسوب به خطوط ائمه اطهار - حضرت علی (ع)، حضرت امام جعفر صادق (ع) و حضرت امام موسی کاظم (ع) - است. برخی دیگر از نفایس این کتابخانه عبارت‌اند از: یک نسخه کمیاب از قرآن مجید که توسط خطاط مشهور و پدیدآورنده سبک نسخ (ابن مقلا) تهیه شده است؛ نسخه‌ای از ترجمه فارسی تفسیر طبری، که از نظر خطاطی نیز با ارزش است؛ عجائب المخلوقات از زکریا بن محمد القزوی؛ اسرار الخلفاء فی امر الباه از ابوالحسن بن علی المسعودی؛ تفسیر الثوری از ابو عبدالله بن مسروق الثوری؛ گلزار ابرار از محمدحسن

شطاری، این کتاب یکی از مشروحترین تذکره‌های فارسی است و کمتر نظیر آن دیده شده و در آن صدها نفر از مشاهیر و بزرگان ذکر شده‌اند و یکی از مصادر معتبر در تدوین تاریخ ادبیات و علوم است. نسخه موجود با خط بسیار زیبایی در سال ۱۰۹۳ق تحریر شده و در ۳۹۰ ورق آورده شده است؛ هزار مزاد، تألیف عیسی بن جنید شیرازی، این کتاب یکی از مصادر مهم در حالات رجال علم و ادب و عرفان است و در آن گروهی از بزرگان ذکر شده‌اند. نسخه موجود بسیار زیبا تحریر شده و یکی از نفایس آثار فارسی است که در دوست ورق تحریر شده است؛ حقیقت برآمدن نادرشاه به شاه جهان‌آباد، مؤلف ناشناخته و از قرار معلوم باید یکی از منشیان دربار تیموریان هند باشد. وی در این مختصر علت آمدن نادرشاه را به هندوستان و دهلی ذکر کرده و مطالب جالبی که در سایر مآخذ مربوط به نادرشاه ذکر شده، در این رساله آمده است. نسخه موجود بسیار خوش خط تحریر شده و از نفایس آثار هنری است؛ تذکره میخانه از ملا عبدالنبی معاصر جهانگیر پادشاه است. تذکره مزبور در حالات گروهی از شعرای معاصر مؤلف است و تعدادی از غیر معاصرین را هم ذکر می‌کند. نسخه موجود با نستعلیق زیبایی در هفدهم محرم ۱۰۳۹ در ۳۴۱ ورق تحریر شده است؛ درج النفاس، تألیف عبدالشکور بزمی چشتی هروی اکبرآبادی. مؤلف، این کتاب را پیرامون سلاطین ترک نژاد که در مناطق شرق ایران و ماوراءالنهر و هندوستان سلطنت و امارت کرده‌اند، نوشته است. این نسخه بسیار جالب و زیبا نوشته شده است و برای تحقیق پیرامون تاریخ نواحی شرقی ایران قابل استفاده است که در دهم شعبان ۱۰۶۵ در ۴۲۸ ورق تحریر شده است.

در میان نسخه‌ها به کتابهای قدیمی بسیاری برمی‌خوریم که از آن جمله‌اند: رساله فی استخراج تاریخ اليهود و اعیادهم از ابو جعفر محمد بن موسی خوارزمی، تحریر ۶۳۱ق؛ الصحاح، تألیف جوهری فارابی در لغت، تحریر ۶۳۲ق؛ مطلع السعدین از عبدالرزاق سمرقندی در حالات عرفا و مشایخ صوفیه، تحریر ۷۲۴ق؛ مطول، تألیف سعدالدین تفتازانی در معانی و بیان و بدیع، تحریر ۷۴۹ق؛ القسطاس تألیف جارالله زمخشری در عروض، تحریر ۸۰۰ق؛ منطق الطیر، از فریدالدین عطار نیشابوری، تحریر ۸۴۲ق؛ منتخب انیس الطالبین از نورالدین

-1986. *Manuscripts of the Middle East*, (by H. Daiber), 1, 1986, pp.26-48.

-۱۳۷۶ش. سیری در کتابخانه‌های هند و پاکستان، عزیزالله عطاردی، بی‌جا، ۱۳۷۶ش، ص ۲۶۷-۲۹۷.
در این فهرست ۱۷۴ نسخه در موضوعات تاریخ، ادبیات و تذکره‌های رجال علم و ادب به اختصار معرفی شده است.

منابع

۱. اسلامی کتب‌خانی، حاج محمدزهریر، دهلی، ۱۹۶۱م، ص ۳۱۱-۳۱۲.
۲. بهارت‌مین مخطوطات کی فهرستین، سید عارف نوشاهی، لاهور، ۱۹۸۸م، ص ۷۶-۷۷.
۳. تاریخچه کتابخانه‌های ایران و کتابخانه‌های عمومی، رکن‌الدین همایونفرخ، تهران، ص ۱۱۷.
۴. جهان ایران‌شناسی، شجاع‌الدین شفا، نسخه پل‌کی، ۷۵۷/۲، ۷۵۹، ۷۷۱.
۵. زندگانی کتابت و کتب و کتبخانه، سید سبط‌الحسن، عکسی، ص ۳۳۷.
۶. سیری در کتابخانه‌های هند و پاکستان، عزیزالله عطاردی، بی‌جا، ۱۳۷۶ش، ص ۲۶۵-۲۹۷.
۷. کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های خطی عربی در جهان، فؤاد سزگین، ترجمه چنگیز پهلوان، تهران، ۱۳۶۶ش، ص ۳۳۵-۳۳۶.
۸. گزارشی از کتابخانه رضا در شهر رامپور، محمد زمانی، سفارت جمهوری اسلامی ایران، دهلی‌نو.
۹. المورد (نشریه)، بغداد، ۱/۵ (۱۳۹۶ق/۱۹۷۶م)، ص ۱۱۰.
۱۰. هندوستان کی مشرقی کتب‌خانی، سلمان شمسی ندوی، لکهنو، ۱۹۷۳م، ۳۹/۱.
11. *Handbook of Libraries, Archives & Information Center*, «Rampur Raza Library (past & present activities)», By H.R. Sood, Delhi, 1991, Vol.9, pp. 95-97.
12. *World Survey of Islamic Manuscripts*, (India, by M.S.Khan), Vol. one, London, 1992, pp.432-433.

جامی، تحریر ۸۵۶ق به خط خود جامی؛ شرح فصوص الحکم، تألیف نورالدین عبدالرحمان جامی، در تصوف، تحریر ۸۹۶ق. در بخش نسخه‌های خطی فارسی، کتب مختلفی درباره تاریخ هند، هنر، فرهنگ و ادبیات و کتابهای مربوط به شاهان مغول و اود دیده می‌شود. همچنین نسخه‌هایی نفیس و گرانبها از شاهنامه فردوسی و آثار پرارزش خطاطی قدیم وجود دارد.

پیشنهاد

با توجه به ارتباطات دیرینه فرهنگی بین ایران و هندوستان و غنای کتابخانه‌های آن دیار از لحاظ نسخه‌های خطی اسلامی و نیز توجه داشتن به مشکلات این کتابخانه‌ها در جهت حفظ و نگهداری این دستنوشته‌ها که میراث عظیم مسلمانان سراسر گیتی است و عنایت مسئولین فرهنگی کشور اسلامی مان به حفظ و حراست از این‌گونه آثار و همچنین اعلام آمادگی این‌گونه مراکز برای تبادل همکاری در زمینه اعزام متخصصین و گرفتن ریز فیلم از نسخه‌های خطی موجود کتابخانه‌های خود، به نظر می‌رسد اعزام هیئتی متخصص، با حوصله و فرصت مناسب، برای ماندن در آن دیار، می‌تواند در همین راستا حداقل تصاویر آن دستنوشته‌ها را برای مسلمانان حفظ و صیانت نماید.

فهارس منتشر شده کتابخانه

این فهارس به ترتیب سالهای انتشار، بدین قرارند:

- ۱۹۰۲-۱۹۲۸م. فهرستی کتبی عربی موجودی کتابخانه ریاستی رامپور، محمد اجمل خان، رامپور، ۱۹۰۲-۱۹۲۸م، دو جلد.
شماره زنجیره، عنوان، نویسنده، تاریخ نگارش، نوع کتابها (اعم از خطی یا چاپی)، تعداد کلی صفحات و وضعیت کتاب، در این فهرست آورده شده است.
- ۱۹۳۱-۱۹۳۲م. تذکره النوادر من المخطوطات العربیة، هاشم الندوی، حیدرآباد، ۱۹۳۱-۱۹۳۲م، ۲۲۸ص.
- 1963-1977 *Catalogue of the Arabic Manuscripts in Raza Rampur Library*, by Imtiyaz Ali Arshi, Rampur, 1963-1977, 6 Vols., 318zpp.
- در این شش جلد، فهرست ۵۸۶۸ نسخه خطی عربی معرفی شده است.